

المجلد الثامن

من

معانی کتاب اللہ تعالیٰ و تفسیرہ المنیر

تصنیف

ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد حدادی

(متوفی پیش از ۴۸۴ ق)

کتابت و تذهیب

عثمان بن حسین وراق غزنوی

در سال ۴۸۴ ق

نسخه برگردان به قطع اصل دستنویس شماره ۲۰۱ بخش خزینه امانت کتابخانه کاخ موزه توپقاپی (استانبول)

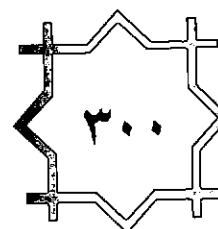
با مقدمه

سید محمد عمادی حائری

کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

کاخ موزه توپقاپی (استانبول)

تهران - ۱۳۹۰

سرشناسه: حدادی، ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد، - متوفی پیش از ۴۸۴ ق.

عنوان و نام پدیدآور: معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر؛ تصنیف: ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد حدادی / کتابت و تذهیب: عثمان بن حسین وراق غزنوی (در سال ۴۸۴ ق)؛ با مقدمه محمد عمادی حائری.

مشخصات نشر: تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و کاخ موزه تویقایی (استانبول)، ۱۳۹۰.

مشخصات ظاهری: ۵۲۴ ص؛ ۴۰×۳۰ س. م.

شابک: 978-600-220-066-2

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا.

یادداشت: چاپ عکسی نسخه خطی شماره ۲۰۹ بخش خزینه امانت کتابخانه کاخ موزه تویقایی (استانبول)

موضوع: قرآن -- ترجمه‌ها -- نقد و تفسیر

موضوع: قرآن -- نسخه‌های خطی

موضوع: نسخه‌های خطی -- ترکیه -- استانبول

شناسه افزوده: وراق غزنوی، عثمان بن حسین

شناسه افزوده: عمادی حائری، محمد، ۱۳۵۹- . . مقدمه‌نویس.

شناسه افزوده: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی

رده‌بندی کنگره: ۱۳۹۰ م ۴ ح ۶ / ۶۰ BP

رده‌بندی دیویی: ۲۹۷ / ۱۴

شماره کتابشناسی ملی: ۲۵۶۳۴۹۲

فهرست مطالب

مقدمه

۹	۱. کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن: از آشنایی تا نشر
۱۰	۲. چهارمین نسخه تاریخ‌دار فارسی
۱۰	۳. دو دستنویس از یک متن: نسخه توپقایی و نسخه بریتانیا
۱۳	۴. تفسیر حدادی و تقسیم‌بندی آن: ده پاره یا چهارده پاره؟
۱۳	۵. بخش‌های نامشترک نسخه توپقایی و نسخه بریتانیا
۱۴	۶. ابونصر حدادی و گرایش‌های او
۱۸	۷. استقلال ابونصر حدادی در ترجمه آیات قرآن
۱۹	۸. زبان فارسی در تفسیر حدادی: واژه‌ها و ساختار جمله‌ها
۲۰	۹. نسخه‌های تفسیر حدادی: اعراب‌گذاری واژگان فارسی و کشف طرز تلفظ مؤلف
۲۰	۱۰. کاتب و مذهب نسخه توپقایی: عثمان بن حسین و راق غزنوی
۲۲	۱۱. از خط تا نقاشی: مجموعه‌ای از هنرها در نسخه توپقایی
۲۴	۱۲. نسخه توپقایی و زیبایی‌شناسی هنر قدسی
۲۵	معجزه کتاب و هنر قدسی
۲۵	از متن مقدس تا خط مقدس
۲۶	جلوه‌های هنر قدسی در نسخه توپقایی: از صفحه تا رنگ
۲۸	بازآفرینی و کهن‌نمایی: تجدد در عین سنت
۲۹	پیوست ۱: متن و اختلافات نسخه توپقایی و نسخه بریتانیا در چند پاره از ترجمه و تفسیر سوره طه
۳۳	پیوست ۲: سوره مریم (بخشی از آیه ۱۷ تا بخشی از آیه ۲۱): مقایسه انتقادی اختلافات نسخه توپقایی و نسخه بریتانیا
۳۵	پیوست ۳: ترجمه آیاتی از سوره مریم در تفسیر حدادی، ترجمه تفسیر طبری، تاج التراجم، تفسیر سورابادی، تفسیر کمبریج
۳۹	منابع و مراجع

معانی کتاب الله - تعالى - و تفسیره المنیر

(المجلد الثامن)

(تصویر نسخه: صفحه شمار ۱-۴۷۶)

۴	سورة الكهف (آیه ۶۰)
۴	قصه موسى و خضر - عليهما السلام -
۲۶	قصه ذوالقرنین
۵۶	سورة مريم
۷۳	قصه ولادت مريم مر عيسى را - صلوات الله عليه و رضى عنها -
۸۲	دعا [ی] عيسى - عليه السلام -
۱۶۴	دعا [ی] پیغامبر - عليه السلام -
۱۶۷	سورة طه
۲۲۰	قصه
۲۳۲	قصه سامری
۲۶۹	سورة الأنبياء
۳۱۷	قصه در آتش افکندن ابراهيم - عليه السلام -
۳۲۹	قصه حکم کردن سليمان - عليه السلام -
۳۳۱	ده مسئله کی داود از سليمان - عليهما السلام - پرسید
۳۳۲	پند دادن داود مر سليمان را - عليهما السلام -
۳۳۷	قصه ايوب - عليه السلام -
۳۵۲	قصه يونس - عليه السلام -
۳۷۷	سورة الحج
۴۷۳	خبر

مقدمه

ای شاهد قدسی که کشد بند نقابت؟

۱. کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن: از آشنایی تا نشر

اثر شگفت‌انگیزی که تصویر آن پیش روی بیننده است، نسخه‌ای است از قرآن کریم همراه با ترجمه و تفسیر فارسی (شامل نیمی از سوره کهف و سوره‌های مریم، طه، انبیاء و حج) که اصل آن در بخش خزینه امانت کتابخانه کاخ موزه توپقاپی (استانبول) نگهداری می‌شود. این مصحف / تفسیر ارزشمند، کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن است که تاریخی مشخص دارد؛^۱ سوای آنکه کتابت و نسخه‌آرایی آن جلوه‌ای کم‌نظیر از هنر قدسی را به نمایش می‌گذارد و متن آن در شمار قدیم‌ترین تفاسیر فارسی قرآن است.

تصویر دو صفحه از این نسخه^۲ (همراه با ارائه مشخصاتی از آن در ذیل تصویر)^۳ به صورت تزئینی در مقدمه اکمل‌الدین احسان اوغلو بر جلد اول از *World Bibliography of Translation of The Holy Qur'an in Manuscript Form* (کتابشناسی جهانی نسخه‌های خطی ترجمه قرآن کریم) به چاپ رسیده بود.^۴ نگارنده از طریق همان تصویر با این اثر آشنا شد؛^۵ و پس از ماه‌ها انتظار بی‌نتیجه برای دستیابی به تصویر نسخه محفوظ در کتابخانه کاخ موزه توپقاپی، بر اساس تصویر همان دو صفحه به بررسی دستنویس نشست و خوشبختانه به کشف ماهیت متن توفیق یافت و رساله‌ای در باب آن نوشت^۶ که موضوعش تحلیل متن‌شناختی، نسخه‌شناختی و زیبایی‌شناسیک این مصحف / تفسیر بود.

آن رساله کوتاه - که تا اندازه‌ای نقاب از چهره این «شاهد قدسی» کنار می‌زد و جلوه‌هایی از این «قصر دلفروز» را به عرضه درمی‌آورد - با استقبال اهل فضل و فرهنگ و هنر روبرو گردید؛ و بالأخره پس از گذشت قریب یک سال از انتشار آن رساله، با همت رئیس کاردان و دانش‌پرور کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی ایران، تصویر این دست‌نگار نفیس به دست آمد و عنایت ربّانی آرزوی نشر نسخه‌برگردان این اثر بی‌مانند را تحقق بخشید.

۱. همین‌جا باید به جزوی از قرآن (در شانزده صفحه، شامل سوره‌های حجر و نحل) همراه با ترجمه فارسی در میانه سطور اشاره کرد که در دارالکتب قاهره نگهداری می‌شود. بنابر ترقیمه این نسخه کتابت آن را به ابن‌مقله (م ۳۲۸ ق؛ خوشنویس نامدار) نسبت داده‌اند، اما مشاهده این نسخه و مخصوصاً ترجمه فارسی آیات قرآنی (که به خط نستعلیق که از قرن ۱۱/۱۲ قدیم‌تر نمی‌نماید کتابت شده) تردیدی در عدم اصالت این دستنویس و ترقیمه آن باقی نمی‌گذارد. درباره این دستنویس و ترجمه قرآنی آن، نک: عمادی حائری، *قرآن فارسی کهن ...*، ۲۹-۳۰. برای تصاویری از این دستنویس، ترقیمه و جلد آن، نک: نجفی: ۸۴-۸۶ (تصاویر ۲۲ و ۲۳)، ۸۹ (تصویر ۲۴)، ۹۰-۹۱ (تصویر ۲۵).

۲. برابر با: نسخه‌برگردان حاضر: ۷۰-۷۱.

۳. ترجمه فارسی عبارت انگلیسی مندرج در ذیل تصویر چنین است: ابونصر احمد بن محمد بن حمدان بن محمد: قرآن کریم (تفسیر فارسی). ۲۳۹ برگ، ۷+۵ خط در هر صفحه. خط کوفی با اعراب‌گذاری. کتابت عثمان بن الحسین الوراق الغزنوی، ۴۸۴ ق. آغاز و انجام افتاده. از سوره ۱۸/۶۰ تا سوره ۲۲ (کتابخانه کاخ موزه توپقاپی، بخش خزینه امانت، ۲۰۹).

4. Ihsanoğlu: xvii.

۵. بعداً نگارنده متوجه شد که پیش از نشر آن تصویر (در سال ۲۰۰۰ م)، در *islām kùltür Mirâsı: I: HAT SANÂTİ* (۱۹۹۲ م) تصویر صفحه‌ای دیگر از این نسخه (برابر با: نسخه‌برگردان حاضر: ۱۵۳) منتشر شده (تصویر ۱۱ کتاب، همراه توضیحاتی به زبان ترکی در: ۱۸۱، ستون ۲-۳) و همان صفحه را - ظاهراً به نقل از همان کتاب - ایمن فؤاد سید در *الکتاب العربی المخطوط و علم المخطوطات* (۱۹۹۷ م / ۱۴۱۸ ق) مجدداً چاپ کرده بود (سید: ۲ / تصویر ۷ در پایان کتاب، همراه با توضیحی کوتاه به زبان عربی در: همو: ۵۶۲/۲).

۶. کهن‌ترین نسخه مترجم قرآن: تحلیل متن، بررسی دستنویس، زیبایی‌شناسی هنر قدسی، آینه میراث، ضمیمه ش ۱۹، ۱۳۸۹ ش؛ ۸۸ ص.

۲. چهارمین نسخه تاریخ‌دار فارسی

قدیم‌ترین نسخه‌های تاریخ‌دار فارسی که تا کنون می‌شناسیم، سه نسخه است از قرن پنجم:

[۱] نسخه الأبنیه عن حقایق الأدویه موفق‌الدین ابومنصور علی هروی، مورخ ۴۴۷ ق به خط اسدی طوسی^۱ (کتابخانه ملی اتریش، به شماره A. F. 340).

[۲] نسخه شرح التعرف لمذهب التصوف (نور المریدین و فضیحه المذعنین) شرح فارسی ابوابراهیم اسماعیل بن محمد مستملی بخاری بر التعرف لمذهب التصوف ابوبکر کلاباذی، مورخ ۴۷۳ ق (موزه ملی کراچی، به شماره n. m. 1959-207).

[۳] نسخه هدایة المتعلمین فی الطب ابوبکر ربیع بن احمد اخوینی بخاری، مورخ ۴۷۸ ق^۲ (کتابخانه بادلیان آکسفورد، به شماره Pers. C. 37).

پس از این نسخه‌ها، مجلدی از تفسیری کهن به فارسی (با عنوان: معانی کتاب الله تعالی و تفسیره المنیر) که در سال ۴۸۴ ق کتابت شده و به شماره ۲۰۹ بخش خزینه امانت در کتابخانه کاخ‌موزه توپقاپی (استانبول) محفوظ است،^۳ چهارمین نسخه تاریخ‌دار فارسی به شمار می‌رود.

همین نسخه است که صورت کامل آن در نسخه‌برگردان حاضر عرضه شده؛ و ما از این پس با عنوان تفسیر حدادی (نسخه توپقاپی) از آن یاد می‌کنیم.

۳. دو دستنویس از یک متن: نسخه توپقاپی و نسخه بریتانیا

پیش از دستیابی به تصویر کامل تفسیر حدادی (نسخه توپقاپی) و هنگامی که نگارنده اطلاعاتی اندک از این دستنویس و تنها تصویر دو صفحه از آن را در اختیار داشت، با جستجو در ملاک تقسیم‌بندی این نسخه از تفسیر دریافت که تفسیر حدادی (نسخه توپقاپی) همان تفسیری است که مجلدی از آن به شماره Or.6573 در کتابخانه موزه بریتانیا (لندن) نگهداری می‌شود^۴ و متن آن با عنوان تفسیری بر عשרی از قرآن مجید به کوشش جلال متینی به چاپ رسیده است.^۵ شرح این کشف چنین است:

بخش موجود نسخه توپقاپی، تردیدی باقی نمی‌گذاشت که این تفسیر در چند مجلد بوده است؛ زیرا وقتی حجم بخش موجود که تنها اندکی از ۲ جزء قرآن بیشتر است ۲۳۹ برگ باشد، اگر این قرآن کامل می‌بود می‌بایست در مجلدی با حدود ۳۵۰۰ برگ کتابت شده باشد؛ که چنین امری بسیار بعید به نظر می‌رسد. اما برای کشف اینکه بخش موجود چه مجلدی از یک دوره قرآنی را تشکیل می‌داده، نگارنده به سراغ سنت‌های تقسیم‌بندی مصاحف و تفاسیر کهن قرآن رفت. در سنت کتابت مصاحف و تفاسیر قرآنی - مخصوصاً در ترجمه‌ها و تفاسیر کهن فارسی - چند نوع تقسیم‌بندی دیده می‌شود؛ که مهم‌ترین آنها بدین قرار است:

۱. چاپ عکسی (رنگی) این نسخه با مقدمه ایرج افشار، علی‌اشرف صادقی و دیگران در سال ۱۳۸۸ ش در تهران (میراث مکتوب) منتشر شده است.

۲. چاپ عکسی (سیاه و سفید) این نسخه با مقدمه‌های غلامرضا بُنایی و ایرج افشار در سال ۱۳۸۷ ش در تهران (انتشارات بهرام) منتشر شده است.

۳. افشار: ۱۷ و پانوش ۱ همان‌جا؛ نیز: لازار: ۵۱؛ ریشار: ۳۰.

۴. همین‌جا باید به دستنویسی از ذخیره خوارزمشاهی سید اسماعیل جرجانی (۴۳۴-۵۳۱ ق) متعلق به مرحوم منوچهر بزرگمهر اشاره کرد که کتاب اول تا ششم از یازده کتاب ذخیره را دربردارد و میکروفیلمی از آن به شماره ۲۹۲۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. در فهرست میکروفیلم‌ها (دانش‌پژوه: ۱/ ۱۰۳) آمده است که در پایان جلد اول این نسخه «۲ رجب ۴۸۰» [به عنوان تاریخ کتابت نسخه] قید شده، اما ظاهراً سال «۴۸۰» غلط چاپی است و صحیح آن «۶۸۰» است؛ چراکه قدیم‌ترین نسخه‌های ذخیره خوارزمشاهی «دو نسخه ناقص مورخ ۵۸۱ ق و ۵۸۲ ق است» (تاج‌بخش: ۸۰).

۵. کتابخانه کاخ‌موزه توپقاپی از چند بخش تشکیل شده که یکی از آنها بخش خزینه امانت است. اصل ساختمان کاخ و تأسیس آن از قرن نهم است. فهمی ادهم قره‌طای فهرست نسخه‌های خطی عربی، فارسی و ترکی کاخ‌موزه توپقاپی را به تفکیک زبان نسخه‌ها و در سه عنوان جداگانه منتشر کرده است (فهرست نسخ خطی ترکی در دو جلد در سال ۱۹۶۱ م، فهرست نسخ خطی فارسی در یک جلد و در همان سال و فهرست نسخ خطی عربی در چهار جلد طی سال‌های ۱۹۶۲ تا ۱۹۶۹ م). مشخصات فهرست‌های نسخ خطی فارسی و عربی، به ترتیب چنین است:

Topkapi Sarayi Muzesi Kutup- hanesi Farsca Yazmalar Katalogu, Fehmi E.dhem Karatay, Istanbul, Topkapi Sarayi Muzesi Yayinlari, 1961; vii+391+3pp.

Topkapi Sarayi Muzesi Kutup- hanesi Farsca Yazmalar Katalogu, Fehmi E.dhem Karatay, Istanbul, Milli Egitim Bakanligi Yayinlari, 1962-1969; 4 vols. 4+620; viii+776; 3+952; 576pp.

در این فهرس، نسخه شماره ۲۰۹ بخش خزینه امانت معرفی نشده است. در فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه‌های ترکیه (توفیق. ه. سبحانی، تهران، ۱۳۷۳ ش) نیز نامی از این تفسیر فارسی نیست.

۶. متینی («مقدمه»، تفسیری بر عשרی از قرآن مجید: دوازده) نسخه بریتانیا را این گونه توصیف می‌کند: ش Or.6573 در کتابخانه موزه بریتانیا؛ بدون نام مؤلف، تاریخ تألیف، نام کاتب و تاریخ کتابت؛ ۲۴۶ برگ؛ ۲۶/۷ × ۳۵/۵ cm؛ شامل آیه ۷۶ سورة کهف (سورة ۱۸) تا اواسط آیه ۲۳ (کذا؛ صحیح ۲۰) سورة فرقان (جزء‌های ۱۶ و ۱۷ و ۱۸ از قرآن)؛ ظاهراً جلد ششم از تفسیری در ده مجلد بر اساس تقسیم‌بندی مؤلف؛ ظاهراً دو برگ پس از ورق ۱۵۱ (شامل آیه ۴۵ تا ۵۲ سورة حج) افتاده است؛ آیات قرآنی به خط کوفی زیبا؛ در صفحه اول نسخه فقط هفت سطر نوشته شده و بر بالای صفحه کلماتی به خط تزئینی کتابت شده که محو گردیده است. متینی تصویر (سیاه و سفید) ترجمه و تفسیر سورة طه از این نسخه را در پایان مقدمه خود بر تفسیری بر عשר به چاپ رسانده است.

۷. تفسیری بر عשרی از قرآن مجید، به کوشش جلال متینی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲ ش.